

Nyelvelméleti kérdések

I

A nyelv elmélete és a filozófia. Tudománytörténeti vázlat

A nyelv, mint a gondolatok megformálásának és kicserélésének eszköze, a társadalmiság egyik legfontosabb és legáltalánosabb megnyilvánulása, a társadalmi élet nélkülözhetetlen feltétele. E tény — ahogyan az antik filozófia sok fontos megállapítása is tanúsítja — már régen felismerték a gondolkodás történetében. Mégis azt lehet mondani: csak a XX. században került a nyelv igazán a filozófiai kutatások centrumába.

Mint ismeretes, a modern polgári gondolkodás nagy befolyású, tudományfilozófiai áramlatai (főleg a logikai pozitivizmus és a mai angolszász iskolák) az ismeretelméletre redukálták a filozófiát, sőt nem egyszer ennél is tovább mentek: egyedül a nyelvet ismerve el a kutatás jogos tárgyának. Ennek a túlzásnak nem nehéz felismerni a kapitalista berendezkedés és a polgári világnézet válságában rejlő okait, de nem hanyagolhatjuk el tudományelméleti gyökereit sem. A matematika és a logika fejlődése során felmerült halmazelméleti antinómiák interpretálása mutatta meg, hogy el kell választani a kutatás eszközeként szereplő nyelvet a kutatás tárgyául szolgáló nyelvtől. Ebből a szempontból főleg a RUSSELL-féle paradoxon volt jelentős, melynek lingvisztikai analogonja a „krétai hazug” néven ismert szofista eredetű logikai játék. Annak a felismerésnek alapján, hogy a nyelv a kutatás tárgya is, a neopozitivizmus olyan gondolatokat vetett fel, melyek — ha önmagukban nem is álltak helyt — előbbre vitték a nyelvről való filozofálást (sokszor éppen azért, hogy ellenvetéseket, kritikai reflexiókat váltottak ki). A szigorú értelemben vett *logikai pozitivizmus* felbomlásából született mai *analitikus irányzatok* szintén komoly figyelmet érdemelnek. Míg WITTGENSTEINnek az ideális nyelv rekonstruálása volt a fő törekvése, s míg CARNAP is mesterséges szintaktikai, majd szemantikai rendszerek előállításán fáradozott, az analitikusok a mindennapi nyelv vizsgálatára tértek át. Márpedig a mindennapi, tehát a reális, beszélt nyelv a „tudat anyagi burka”, az a közeg, melyben egyáltalán megvalósul a nyelv és gondolkodás egysége.

A matematika és a logika problémáiból kiinduló, európai eredetű (s Amerikába csak később átkerült) pozitívista iskola mellett van egy speciális amerikai forrása is annak a fejlődésnek, mely a nyelv problémáinak filozófiai tárgyalásához vezetett. A *szemiotika* tudományának Peirce-féle megalapozására kell utalnunk, melyből a neopozitivizmus fejlődésében új szakaszt jelentő 1938-as MORRIS-tanulmány is táplálkozik.¹ A szemiotika mellett jelentősek az *információelméleti* és *kommunikációelméleti* kutatások is, melyek a 30-as évektől

¹ Foundations of the Theory of Signs: International Encyclopedia of Unified Science I. Chicago, 1938.

kezdve főleg a tömegkommunikációs eszközök, illetve általában a modern technika elterjedésének ösztönzésére bontakoztak ki. A nyelvfilozófia számára további indítást jelentettek Amerikában az *etnológia* új eredményei, illetve az etnológiai és a konkrét nyelvészeti kutatások összefonódásából származó elméletek, melyek közül kiemelkedő szerepet játszik az amerikai indián nyelvek és az indoeurópai nyelvek összevetésére támaszkodó SAPIR—WHORF-féle hipotézis, más néven: a *nyelvi relativizmus* doktrínája. E doktrína értelmében egy adott nyelv struktúráképződményei megfelelő világképet határoznak meg. Bár világos, hogy ez az állítás elhibázott, témánk vonatkozásában igen fontos szerepet játszik, mert elhibázott voltában is olyan problémát vet fel, mellyel a marxista filozófiának szintén szembe kell néznie.

A nyelv természetének megvilágításához egészen más vonatkozásban, rendkívül nagy mértékben járult hozzá a *szovjet pszichológia*. Azok közül a szaktudományok közül, melyekre a nyelvről szóló filozófiai elmélet támaszkodhat, a marxista filozófia jórészt a pavlovi reflexelmélet tételeit általánosította, s építette a maga rendszerébe. A második jelzőrendszerről szóló pavlovi tanítás elévülhetetlen érdemei közismertek, mégsem lehet elhallgatni a következő problémát. Azzal, hogy a szót a jelzések jelzésének fogta fel, PAVLOV a szónak a megjelölt dologhoz való viszonyát tekintette a nyelv-probléma kulcsának. Így kiiktatta megfontolásainak köréből a nyelv elsődleges társadalmi dimenzióját, illetve „elvágtá a nyelvi rendszeren belüli viszonyok vizsgálatának útját”.² Ugyanakkor felfogásának filozófiai általánosítása, a marxista filozófia rendszerébe való beépítése anélkül történt meg, hogy a nyelvvel foglalkozó egyéb szaktudományokkal, többek között a nyelvtudománnyal (az általános nyelvészettel) összevetették volna. Nem szeretnénk PAVLOVnak mint fiziológusnak és mint materialista pszichológusnak történeti érdemeit csökkenteni, vagy szembeállítani PAVLOVOT és VIGOTSKIJT, de megjegyezzük, hogy VIGOTSKIJ a szójelentést a szónak a nyelvi struktúrában elfoglalt helyeként fogta fel, s ezzel nemcsak a nyelv belső természetének pontosabb, a nyelvtudománnyal is jobban összhangban álló leírását adta, de közelebb került a fogalom-képzés műveletének, a nyelv és gondolkodás kölcsönös összefüggésének megértéséhez is.

Az eddigiek során utalásszerűen megemlítettük azt a néhány szaktudományt, melynek fejlődése részint kiváltotta, részint lehetővé tette, hogy a nyelv a filozófia érdeklődésének is középpontjába kerüljön. Nem szóltunk viszont magáról a *nyelvtudományról*.

A nyelvtudomány a XX. században hatalmas fejlődést tett meg, s a leg-egzaktabb társadalomtudományok sorába emelkedett. Annál inkább furcsa, hogy eredményeit a marxista filozófia kevésbé általánosította, szívta magába, mint más tudományok megállapításait. Még furcsább, hogy éppen a nyelvről való filozófiai elmélet kialakításakor nem támaszkodtak a lingvisztikára, mely egyébként a Szovjetunióban mindig nagy megbecsülésnek örvendett, s eredményeiben nem maradt el a pszichológia mögött.

De az említett megfontolásoktól függetlenül is felmerül annak a szükségessége, hogy a nyelvtudomány eredményeit jobban vonjuk be a marxista filozófia általánosításainak körébe. Ma már kialakultak azok a filozófiai diszciplínák, melyek egy-egy szaktudománynak az illető tudomány szűkebb kere-

² KISS JÁNOS, Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei: *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/6. 1008. 1.

tein túlmutató, világnézeti konzekvenciáit tárgyalják, általánosítják. Ilyen diszciplínák azok, melyeket *a fizika, a biológia stb. filozófiai problémái* néven ismerünk. Miért éppen a nyelvtudomány lenne kivétel? Az a nyelvtudomány, amely megállapításainak és módszereinek komolyságával más tudomány-
szakok számára is példát mutatott, s mely egyébként — különösen SAUSSURE óta — erősen „filozófiai hajlamú”. Csak egyet lehet érteni E. ALBRECHT professzorral, amikor egy olyan marxista „nyelvfilozófia” megalkotásának feladatáról beszél, mely „a nyelv legáltalánosabb értelemben vett filozófiai problematikáját” tárgyalva elemzi a nyelvészet fogalmait, elméletét, metodológiáját, s mint ilyen, hasonlítja a „valamennyi filozófiai speciál-diszciplínához, azokhoz, melyek a matematika, a fizika, a pszichológia stb. filozófiai problémáit kutatják”.³

Azt mondtuk, a nyelvészet SAUSSURE óta „erősen filozófiai hajlamú”. E kijelentés arra kötelezne, hogy áttekintsük a XX. századi lingvisztika fejlődésének főbb tendenciáit, s megmutassuk azokat az elemeket, melyek szinte a filozófiai általánosítás síkján mozognak. Mivel a feladat messze meghaladja tanulmányunk kereteit, elegendő, hogy SAUSSURE legfontosabb tételeire emlékeztessünk.

SAUSSURE — mint ismeretes — megalkotta az egyedi beszédaktus individuális jellegét kifejező *parole* és a társadalmi intézményként definiált *langue* fogalmát, s kijelentette, hogy „a nyelv forma és nem szubsztancia”.⁴ Ezzel arra utalt, hogy a nyelvi rendszerben nem az egyes terminusok, hanem a köztük fennálló, kölesönösen egymástól függő relációk rendelkeznek prioritással. Következő fontos gondolata a jel meghatározása volt, mely egyrészt a *signifiant* és *signifié* megkülönböztetését foglalta magában, másrészt azt a felismerést, hogy bármely signifiant csak a saját síkján elhelyezkedő összes többi signifianthoz való oppozíciós viszonyában hordoz egy meghatározott signifiét, tehát jelentést. Emellett nem szabad elfelejteni, hogy SAUSSURE meghirdette a *szemiológia* programját, amennyiben a nyelvtudományt a jelekről szóló — még megalkotásra váró — általános tudomány részeként fogta fel.

Meg kell jegyezni, hogy a francia strukturalizmus napjainkban SAUSSURERE hivatkozva igyekszik megalkotni a szemiológia elméletét, azt az elméletet, melyet PEIRCE és MORRIS nyomán az amerikai és szovjet iskolák *szemiotikának* hívnak. De paradox helyzet áll elő, mert a nyelvet oly mértékben abszolutizálják, hogy SAUSSURE-rel épp ellentétben a szemiológiát tartják a nyelvtudomány részének.⁵ Ebben persze kifejezésre jut az a felismerés, hogy csak akkor lehet bármely jelrendszert megkonstruálni, ha már létezik a nyelv, a signifiék univerzümának ez az egyetlen hordozója. Az a tény azonban, hogy minden jelrendszer a nyelvre támaszkodik, nem jelenti, hogy a nyelvnek van konstitutív szerepe vagy hatalma, s e rendszerek teljesen a nyelv alapján magyarázhatók. Csak utalunk arra, hogy U. Eco a szemiológiáról szóló munkájában meggyőzően bizonyítja be azt a tételt, melynek értelmében „a jelrendszerek tanulmányozása nem függ szükségképpen a nyelvészettől”.⁶ Ebben ő marad hű

³ E. ALBRECHT, *Sprache und Erkenntnis*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1967. 24. l.

⁴ F. DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp. 1967. 155. l.

⁵ „A szemiológia a nyelvtudomány kis része” — mondja R. BARTHES. (*Éléments de Sémiologie*: vö. *Le degré zéro de l'écriture*; Gonthier, Paris, 1964. 81. l.).

⁶ UMBERTO Eco, *La struttura assente*. Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

SAUSSURE-höz, aki félreérthetetlenül szögezi le, hogy „a nyelvtudomány csak része ennek az általános tudománynak”,⁷ már mint a szemiológiának.

A szemiológia és a nyelvtudomány viszonyának e félreérthetetlen tisztázása mellett a fentebb idézettek közül SAUSSURE-nek azt az útmutatását tartjuk filozófiai szempontból fontosnak, mely a *langue* és a *parole* megkülönböztetéséből olvasható ki.

Mint ismeretes, az emberi nyelvezetről, mint olyanról (*langue*) az a véleménye, hogy nem lehet a nyelvtudomány tárgya, mert különböző síkok, heterogén elemek keverednek benne. Azzal azonban, hogy „a nyelv különböző tényei” közül kiemeljük a *langue*-ot, elválasztva azt az egyéni megnyilvánulások végtelen tömegétől, olyan homogén tárgyat nyerünk, melyről lehetséges egységes, tudományos elmélet. Ez a gondolat egy meghatározott területen *legalább olyan lökést adott a nyelvről való reflexiónak, tehát azon felismerésnek, hogy a nyelv nemcsak eszköz, hanem egy meghatározott kutatás lehetséges tárgya, mint a halmazelméleti, illetve lingvisztikai antinómiák feloldására tett kísérletek, mint a tárgy-nyelv és metanyelv fogalmának megalkotása.*

A *parole* és *langue* képében nem úgy válik el a partikuláris az általánostól, illetve a társadalmitól, hogy az utóbbi valamilyen egyének fölötti misztikum közegben helyezkedne el. Amennyiben az individuum alapvetően társadalmi-nembeli lény („társadalmi viszonyainak összessége”), annyiban magában hordja a *langue*-ot is, mint társadalmi intézményt, mint az egyedi beszédaktusok alapjául szolgáló kódot. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy amikor a nyelv és gondolkodás kapcsolatáról, kölcsönös függéséről, egységéről stb. beszélünk, mit tartunk szem előtt: a *langue*-ot-e, vagy a *parole*-t. Feltehető, hogy másként áll a helyzet a *langue*, másként a *parole* esetében. Elképzelhető, hogy a *parole* a konkrét pszichikus aktussal áll kapcsolatban, míg a *langue* a gondolkodás állandó, szilárd formáival. Bármi is legyen az igazság, látni kell, hogy a nyelv és gondolkodás viszonyáról szóló kérdésfeltevés önmagában rendkívül elvont, s differenciálnunk kell a *parole*, illetve a *langue* esetére. Erre már figyelmeztetett többek között R. SZ. RUBINSTEIN is: „Hogy egyértelműen tehesük fel és oldhassuk meg a gondolkodás (és a gondolat) és annak nyelvi burka közötti viszony kérdését, mindenekelőtt meg kell különböztetnünk és egymáshoz helyesen kell viszonyítanunk a *nyelvet* és a *beszédet*.” A probléma érdemi megoldásához e figyelmeztetésen túl persze RUBINSTEIN sem került közelebb. Nem is kerülhetett: a nyelv és gondolkodás viszonyának teljes problematikája, mint filozófiai kérdéskomplexum, messze meghaladja a pszichológia kereteit. Mérvadóak és bölcsek RUBINSTEIN szavai: „A nyelvnek a beszéd-től való megkülönböztetését semmi esetre sem szabad összekeverni (pedig ez igen gyakran megtörténik) a nyelv, illetve a beszéd nyelvtudományi és pszichológiai felfogásának a viszonyával. Pszichológiaiilag vizsgálni csak a beszédet lehet, bár maga a beszéd is mindenekelőtt nyelvtudományi, nem pedig pszichológiai kategória. A nyelvvel nem tud mit kezdeni a pszichológiai vizsgálat, erőltetése csak a nyelvtudomány körébe tartozó jelenségek indokolatlan pszichológizálására vezet.”⁸ Az a felfogás tehát, amely a nyelv megmagyarázásához *elegendőnek* tartja azt a tételt, hogy a szó a szignálok szignálja, képtelen a mondottakat figyelembe venni, s így nem lehet a filozófiai általánosítások *kizárólagos* alapja.

⁷ SAUSSURE: i. m. 33. l.

⁸ SZ. L. RUBINSTEIN, A pszichológia fejlődése. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 122–123. l.

A lingvisztika a háború után újabb fejlődési stádiumba lépett, a klasszikus strukturalizmust ma már bizonyos fokig meghaladta a CHOMSKY által bevezetett generatív grammatika.⁹ A generatív grammatika fényében a strukturalizmus korábbi — eleve absztrakt modelleket alkotó szakasza — paradox módon empirikusnak tűnik. A nyelv olyan véges szabályok együttese, melyek segítségével korlátozott számú elemekből végtelen sok mondatot hozhatunk létre, többek között olyanokat, melyeket még senki sem mondott ki. A nyelv klasszikus strukturális leírásának talaján állva e tényről lehetetlen számot adni, hisz „csak az tanulhatná meg a nyelvet, aki már tudja”!¹⁰ Aki tehát már eleve rendelkezik az alapjául szolgáló implicit „teóriával”. Itt a helye, hogy rámutassunk: a hagyományos strukturalista nyelvészet e sajátosságára épít a mai strukturalizmus filozófiai aspirációjű, szélsőségesen objektivista szárnya, amikor azt mondja: „a nyelv beszél az embert, s nem az ember a nyelvet”.¹¹ E filozófia értelmében csak azt mondhatjuk ki, ami már ismert, nincs lehetőség valamilyen új mondanivaló közlésére. Az ember tehát az adottságok falába van bezárva.

A generatív grammatika egyben e filozófia alól is kihúzza a talajt, amikor rámutat a nyelv „produktív” természetére, s bizonyítja, hogy véges számú mondat interpretálása alapján jön létre a beszélő „kompetenciája”. Mint CHOMSKY mondja: „... egy grammatika tükrözi annak a beszélőnek a viselkedését, aki a véges és véletlenszerű nyelvi tapasztalatból kiindulva új mondatok végtelen számát képes produkálni és megérteni.”¹²

A lingvisztika fejlődésének ezek az újabb eredményei is arra várnak, hogy a marxista filozófia értékelje, s beépítse őket a nyelv és gondolkodás viszonyáról, a nyelvnek a megismerésben játszott szerepéről szóló elméletébe.

A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy számba vegyük azokat a problémákat, amelyek egy marxista nyelvfilozófia körébe utalhatók. Megjegyezzük, vizsgálódásaink tárgyát tudatosan szűkítjük: nem foglalkozunk a nyelv történeti aspektusának filozófiai kérdéseivel.

II

A nyelv általános elméletének néhány vitatott pontja

1. A nyelv fogalma — nyelv és gondolkodás

A marxista nyelvfilozófia szilárd alapját képezi Marxnak az a gyakran idézett megállapítása, hogy „a nyelv olyan régi, mint a tudat, — a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, mint a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.”¹³ A *Német ideológiá*-nak ez a mondata a következő mozzanatokat foglalja magában:

⁹ L. CHOMSKY klasszikus művét: *Syntactic Structures*. Mouton, Hága 1957.

¹⁰ KIS JÁNOS és PAP MÁRIA, *A generatív grammatika filozófiai háttere*. *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/3. 589. l.

¹¹ A strukturalizmusra hivatkozó filozófiai pozíciókról e sorok írója máshol bővebben kifejtette véleményét, vö. KELEMEN JÁNOS: *Mi a strukturalizmus?* Kossuth, Bp. 1969.

¹² N. CHOMSKY: i. m. Idézve a francia kiadásból: *Structures syntaxiques*; Seuil, Paris, 1969. 17. l.

¹³ MEM 3. kötet 30—31. l.

a) „A nyelv olyan régi, mint a tudat.” Ebből az következik, hogy nem létezik a nyelvet megelőző tudat, nincs nyelven kívüli „tisztá” gondolkodás. Marx ezzel a tudat és a nyelv egységének történeti oldalát domborítja ki. Tétele a maga általánosságában sokszorosan beigazolódott, amiből persze nem következik, hogy a tudat és a nyelv egységének konkrét formáiról szóló vitákat befejezettek tekinthetjük.

Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy sok jelentős érvet tud felhozni a maga védelmében az a VIGOTSZKIJ-ra visszavezethető, elterjedt felfogás, mely szerint van a gondolkodásnak egy nyelven kívüli, tárgyi-érzéki szakasza is. Az intelligencia fejlődésében ezek szerint mind az onto-, mind a filogenezis esetében kimutatható egy nyelv előtti fázis. Azok a szerzők, akik nem fogadják el VIGOTSZKIJ téziséét, arra utalnak, hogy a gondolkodás lényegének értelmezése körül ma még elég sok a bizonytalanság. A mindennapi nyelvhasználatban a gondolkodás szóval gyakran a tudati folyamatok egészét jelölik, de a gondolkodás a szó tulajdonképpeni értelmében csak fogalmak és ítéletek segítségével mehet végbe, az utóbbiak pedig előfeltételezik a nyelvet. E. ALBRECHT gondolatmenetét¹⁴ idéztük most, de nem különbözik ettől MELNYICSUK szovjet szerző érvelése sem.¹⁵

Az idézett gondolatmenet azonban nem talál teljesen a célba. VIGOTSZKIJ ugyanis arról beszél, hogy a gondolkodás és a nyelv *biológiai előzményei* fejlődnek és funkcionálnak egymástól függetlenül. A gondolkodás nyelven kívüli tárgyi-érzéki szakasza nem más, mint az állati intellektus. Ebből már az is kiolvasható, hogy VIGOTSZKIJ nem a *tulajdonképpeni* gondolkodásról, és nem a *tulajdonképpeni* nyelvről mondta ki a maga tételét. A tulajdonképpeni nyelv és gondolkodás természetesen az ő feltételezése szerint is kölcsönösen egymástól feltételezettek, de ezek nem úgy születtek meg, mint ahogyan Pallasz Athéné lépett ki Zeusz fejéből: a biológiai evolúcióban kialakult „nyersanyagból” jöhettek csak létre. Márpedig az állati pszichikum, melynek legfelsőbb foka az ún. intellektus, az állati egyed és tárgyi környezet kölcsönhatásában fejlődik, funkcionál. Az állati egyed az érzéki szituáció által számára feladott „lelkével” egyedül áll szemben, mivel az állatvilágban ismert „munkamegosztás” örökletes és nem társadalmi. Intellektusa következésképpen ott működik, ahol nincs kommunikáció, az optikailag aktuális, szemléletes szituáción belül. Az állati nyelv — a mondottakkal szemben — természetesen az egyedek közti kapcsolatok szférájában funkcionál, de függetlenül a feladatmegoldási szituációtól, az egyednek a tárgyi környezetre irányuló tevékenységétől, magától az optikai struktúrától. „A nyelv” emellett örökletes, automatikus, feltétlen reflexes aktus, nem közöl kognitív tartalmakat. Mindebből az következik, hogy míg az intellektus abban a szférában fejlődik és működik, melyben nincs szükség kommunikációra, addig a kommunikáció abban a szférában jelenik meg fajilag teljesen rögzített módon, melyben nincs szükség intellektusra, . . . a csimpánzok beszéde és intellektusa egymástól függetlenül funkcionál.¹⁶ Amikor a tevékenységnek egy olyan új formája jön létre, mely feltételezi, hogy több egyed vesz részt ugyanannak a feladatnak a megoldásában, amikor tehát megszlik a tevékenység tárgya és motívuma a csoport tagjai között,¹⁷ akkor jön

¹⁴ ALBRECHT: i. m. 30. l.

¹⁵ MELNYICSUK, A gondolkodás szerepéről a nyelvi struktúra alakításában. Jazük i. műsényije. Izd. „Nauka”, Moszkva, 1967. 77. l.

¹⁶ L. SZ. VIGOTSZKIJ: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai, Bp. 1967. 102. l.

¹⁷ LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, Bp. 1964. 261. l.

létre az intellektus és a kommunikáció „egymásra találásának” szükségessége és lehetősége. Ennek az egymásra találásnak „pillanata”: a tudat születése.

b) Marx idézett mondata a következő elemet is magában foglalja: „A nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat.” Itt nemcsak arról van szó, hogy a nyelv a kommunikáció és a gondolkodás eszköze (hogy tehát egyrészt a más emberek számára, másrészt a magam számára létező tudat), hanem arról, hogy a kommunikáció eszközeként lehet csak a gondolkodás eszköze („a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat”). A szubjektív gondolkodási aktus is a közösség által, a társadalmi kommunikációban megformált eszköz segítségével megy végbe.

E gondolatban a nyelv és tudat egységének strukturális oldala, s mindkettőnek par excellence társadalmi volta domborodik ki. Itt ágyazódik a nyelv-problematika az egész marxi antropológiába, hisz „... az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége” (6. Feuerbach-tézis).

A mondottak legfőbb tanulsága, hogy a nyelvnek a gondolkodásban betöltött szerepe is csak a kommunikáció felől közelíthető meg, következésképpen az egész probléma-komplexum felgöngyölítésének itt kell nekifogni. Meg kell mondani, a nyelvről alkotott igen sok definíció közül kevésben lehet felfedezni ezt a kiindulópontot, amiért is különös figyelmet érdemel A. MARTINET-nek a kommunikációs funkciót élesen hangsúlyozó meghatározása: „Egy nyelv kommunikációs eszköz, melynek segítségével, minden közösségben eltérő módon, szemantikai tartalommal és fónikus kifejezéssel ellátott egységekben, monémákban analizálódik az emberi tapasztalat, ez a fónikus kifejezés a maga részéről minden nyelvben meghatározott számú disztinktív és szukcesszív egységekre, fonémákra tagolódik, melyek természete és kölcsönös kapcsolatai szintén nyelvről-nyelvre változnak.”¹⁸

MARTINET-nek ez a definíciója a kommunikáció szerepének kiemelése mellett azzal a figyelemreméltó sajátsággal is rendelkezik, hogy utal az emberi nyelv immanens felépítésének legáltalánosabb jellegzetességére: az ún. kettős artikuláció problémájára. Az idézett mondathoz hangsúlyozottan hozzá is teszi: „Ez implicálja, hogy a nyelv terminust egy kettősen artikulált és vokálisan manifesztálódó kommunikációs eszköz megjelölésére tartjuk fenn...”¹⁹ Ezt egyrészt azért hangsúlyozzuk, mert a mondott tulajdonság *minden* nyelvre jellemző (így a definíciónak tartalmaznia kell), másrészt azért, mert a nyelv és a többi jelrendszer (a másodlagos szemiotikai rendszerek) közti analógia megléte e kritérium alapján dönthető el. Ha valamiről azt állítjuk: nyelv, meg kell mutatnunk, hogy rendelkezik két artikulációs síkkal. A francia strukturalisták e tulajdonságot is igyekeznek ráhúzni az egész társadalmi valóságra, s az összes lehetséges jelrendszerre (így lesz a szemiológia a nyelvtudomány része, s nem a nyelvtudomány a szemiológiáé). Azokat a jelrendszereket, melyek esetében nem tudják megmutatni a két sík jelenlétét, egyszerűen elvetik (tehát nem elméletüket módosítják, hanem a valóságot szűkítik le, hogy beleférjen elméletükbe). LÉVI-STRAUSS ilyen alapon polémizál az egész modern képzőművészet-

¹⁸ A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*. Colin, Paris, 1967. 20. l.

¹⁹ uo. MARTINET annyira ragaszkodik ehhez a meghatározáshoz, hogy egy másik munkájában is szóról-szóra közli: *A Functional View of Language*. Oxford, 1962. (Az olasz kiadás áll rendelkezésemre: *La considerazione funzionale del linguaggio*. Mulino, Bologna, 1965. 48. l.).

tel.²⁰ Persze, a kettős artikuláció feltételezésén alapuló analógia néhol gyümölcsöző lehet, például a mitosz-rendszerek, vagy irodalmi alkotások formális elemzése terén.

A mondottak ellenére sem tarthatjuk teljesen kielégítőnek MARTINET meghatározását, mert csak nagyon halvány, implicit utalást tesz a nyelvnek a megismerésben és a gondolkodásban betöltött kardinális szerepére. Megfelelőbbnek látszik ezért A. SCHAFF definíciója: „A hangnyelvet úgy definiáljuk, mint verbális jelek rendszerét, melyek a gondolatok megformálására szolgálnak, az objektív valóságnak a szubjektív megismerés általi visszatükrözési folyamatában, valamint a valóságra vonatkozó gondolatok és a velük kapcsolatos emocionális, esztétikai, akarati stb. élmények társadalmi kommunikálását szolgálják.”²¹

A következőkben a SCHAFF által adott meghatározás elemeit használjuk fel, hogy csoportosítsuk a nyelvfilozófia feladatait és főbb területeit.

a) SCHAFF szól a nyelv kommunikatív funkciójáról, bár megfogalmazásából („valamint”) az derül ki, mintha másodrendűnek tartaná. Mindenesetre a nyelvnek a kommunikáció eszközeként való elismerése implikálja a nyelvfilozófiának azt a feladatát, hogy elemezze a kommunikációs folyamatot (a jel-situációt).

b) A hangnyelv jelek, méghozzá verbális jelek rendszere. Ebből az következik, hogy a nyelv a különböző jelrendszerek egyik típusa, s hogy mindenekelőtt a jel fogalmát kell tisztázni, illetve a nyelv elméletét a jelrendszerek általános elméletének keretei közt kell felállítani. Ezt bonyolítja — mint korábban szoltunk róla —, hogy bármely más jel csak azután jöhet létre, miután már létezik a nyelv.

Az, hogy a nyelv verbális jelek rendszere, megköveteli a verbális jelnek a többi jeltől való elkülönítését, specifikumának meghatározását. (A verbális jelek rendszere artikulált hangok rendszere, melyek egy konkrét nyelv szabályai alá esnek. A verbális jel egy adott nyelvi struktúra keretében bír jelentéssel.)

c) A definíció hangsúlyozza (s mint láttuk, főként ezt a többlétező tartalmazza MARTINET-vel szemben) a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát, ami egyben kijelöli azt a feladatot, hogy a nyelvfilozófia foglalkozzon ennek a kapcsolatnak mibenlétével. Nagyrészt ide tartozik a teljes jelentés-problematika.

d) A gondolkodással való kapcsolata révén a nyelv meghatározott funkciót tölt be a valóság visszatükrözésében, következésképpen vizsgálni kell a nyelv és valóság kapcsolatát is. Itt két szélsőséges álláspont lehetséges: az egyik az, hogy a nyelv semmi szerepet sem tölt be a valóság visszatükrözésében, a másik az, hogy a nyelv maga a valóság visszatükrözése.

A marxista nyelvfilozófia feladata itt az, hogy bírálja a nyelv és valóság viszonyáról szóló különböző nézeteket (SAPIR — WHORF-hipotézis, strukturalizmus stb.), s hogy feltárja, a nyelv mely síkjai tekinthetők esetleg visszatükrözésnek. A helyes álláspont, amely elutasítja a különböző szélsőségeket, az, hogy csak a nyelv által megvalósuló, csak a nyelvvel való kapcsolatában létező gondolkodás tölt be tükröző funkciót, s nem maga a nyelv. Ez nem jelenti, hogy magának a nyelvnek formális struktúrái ne válhatnának *másodlagos* tükrözéssé. Ugyanis a jelrendszer szerkezeti felépítésének módjában is objektívá-

²⁰ CL. LÉVI-STRAUSS, *Le cru et le cuit, Ouverture*. L. az olasz kiadást: *Il crudo e il cotto*: Mondadori, *Il Saggiatore*, Milano 45. l.

²¹ A. SCHAFF, *Bevezetés a szemantikába*. Akadémiai, Bp. 1967. 224. l.

lódhatnak bizonyos ismeretek, ideológiák, társadalmi magatartásszabályok stb. A nyelvnek a megismerésben betöltött szerepe itt igen sajátosan jelentkezik, szorosan kapcsolódva a pragmatika, a társadalmi manipuláció különböző kérdéseihez.

S végül a nyelvészeti és nyelvfilozófiai kutatások körébe tartoznak azok az eszközök, melyekkel a nyelv érzelmeket, esztétikai benyomásokat stb. fejez ki. Az érzelmegek gyakran a nyelv kettős artikulációjától függetlenül kódolódnak. Prozódiái jellegzetességek, köhögés-módok, illetve egyéb *paralingvisztikai* elemek lehetnek érzelmegek társadalmilag kódolt jelei. (E problémakörrel a továbbiakban nem foglalkozunk.)

2. Kommunikáció, szintaktika, szemantika, pragmatika

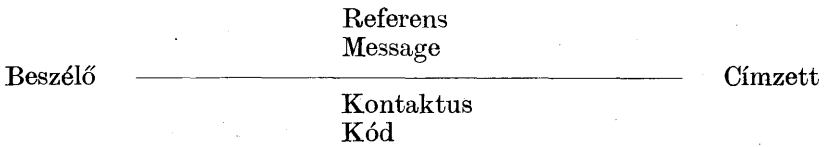
A kommunikáció — mint megállapítottuk — a társadalmiság egyik alapvető mozzanata, ami a fentiekén kívül azt is jelenti, hogy minden társadalmi tényben, mint annak egyik aspektusa, jelen van. Úgy határozhatjuk meg, mint a *legszélesebb értelemben vett szubjektív tudattartalmak, pszichikus állapotok interszubjektívá tételét (interszubjektív közvetítését) valamilyen társadalmilag érvényes jelrendszer segítségével*. A kommunikáció törvényszerűségeivel a kommunikációelmélet foglalkozik, mely — ahogy az előbbi meghatározásból is következik — egyike az általános interdiszciplináris társadalomtudományoknak. Ma még nem egészen tisztázott, hogy a kommunikációelmélet, a szemiotika és az információelmélet mennyiben önálló tudományok. Egyes szerzők megfogalmazásaiból az olvasható ki, hogy a három jelzett diszciplína tárgya közt nem lehet éles különbséget tenni. U. Eco pl. így határozza meg a szemiólogiát (mely nála a szemiotikának a SAUSSURE-i hagyományból származó elnevezése): „szemiólogiának nevezzük a kommunikációs jelenségek kutatásának általános elméletét, melyet közlések kidolgozásának tekintünk konvencionális kódok, mint jelrendszerek alapján...”²² Máshol G. KLAUS az információelmülethez közelíti hasonlóképpen a szemiotikát.²³

Ha pontosak akarunk lenni, a szemiotika, mely a jelrendszerek általános törvényszerűségeiről szóló tudomány, a kommunikációelméletnek csak része, hisz a kommunikáció folyamatának egyik elemével foglalkozik. De ezt nem teheti anélkül, hogy ne venné figyelembe a kommunikáció minden fontosabb elemét, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, hiszen e viszonyok maguknak a jelrendszereknek formális struktúrájában is immanensen rögződnek. Ennek alapján igazat adhatunk ECONAK, azzal a fenntartással persze, hogy tárgyak bizonyos fokú elhatárolhatatlansága mellett a három diszciplína különböző megközelítési módokat képvisel.

A kommunikációs folyamat elemeinek nyelvészeti szempontból legelterjedtebb felosztása R. JAKOBSON nevéhez fűződik. JAKOBSON hat tényezőt tekint a kommunikáció elemének: a beszélőt, a címzettet, a köztük levő kontaktust, a kódot, az információ tartalmát (message — üzenet) és a kontextust (vagyis a referenst, amire a közlés vonatkozik):

²² U. Eco, *La struttura assente*; Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

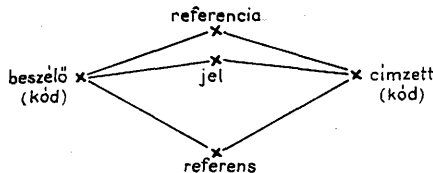
²³ G. KLAUS, *Semiotik und Erkenntnistheorie*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1963. 47—61. l.

Mind a hat tényezőnek megfelel egy funkció (referenciális, vagy megismerő; kifejező vagy érzelmi; felhívó vagy konatív; valamint fatikus, metalingvisztikai és poétikai funkcióit különböztethetünk meg).²⁴ Ez a felosztás igen szerencsésnek látszik, valóban levezethetők belőle a nyelv legfontosabb aspektusai. Filozófiai szempontból is elfogadható, mert kiküszöböli a jel, a jelentés és a jelszituáció problémáival kapcsolatos hagyományos felfogások alaphibáját. A hagyományos felfogások közül klasszikusnak számít az OGDEN—RICHARDS háromszög, mely a szimbólum (a jel), a referens (a megjelölt tárgy) és a referencia (a tárgyról való gondolat) viszonyára redukálja az egész problémát. Világos, hogy így épp a kommunikáció lényege siklik ki kezünk közül: az, hogy mindenekelőtt emberek közötti, társadalmi viszonyról van szó.

A JAKOBSON-féle felosztásból az OGDEN—RICHARDS típusú megoldásokkal szemben kitűnik, hogy a kommunikáció folyamán a következő esemény megy végbe: A beszélő (feladó) meghatározott jel segítségével valamilyen gondolatot közöl egy reális vagy eszmei tárgyról, s ezt a címzett megérti. Összefoglalásunk alapján világos, hogy a beszélő, a címzett, a megjelölt tárgy, a jel és a tárgyról közölt gondolat a kommunikáció vagy a jelszituáció legfontosabb eleme. Szembetűnő viszont, hogy azonnal módosítottuk is JAKOBSON ábráját: pl. az absztrakció kedvéért eltekinttünk a kontaktustól. A következő megfontolásra támaszkodtunk: a kód a címzett és a feladó tudatában van meg (ennek alapján van számunkra egy jelnek azonos jelentése), így olyan ábrát konstruálhatunk, mely vagy mindkét oldalon feltünteteti a kódot, vagy egyikén sem. Az egyszerűség, illetve az ideiglenes absztrakció kedvéért az utóbbi megoldást választjuk. A message-t ugyanakkor helyettesítjük a jellel és a gondolattal, (a tárgyról alkotott tudati képmással). E módosítások során tulajdonképpen A. SCHAFF felosztását kaptuk meg.²⁵

Még csak egy terminológiai probléma van hátra: hogyan nevezzük el az egyes elemeket. A. SCHAFF a megjelölt tárgyra a „denotátum” terminust tartja fenn. Bizonyos megfontolások alapján szerencsésbbnek véljük referensnek nevezni a tárgyat, ugyanis a jelhez tartozó jelentések mindig hierarchiát alkotnak, s a hierarchia különböző pontjain elhelyezkedő jelentések megkülönböztetésére jól bevált a denotáció és konnotáció terminus. A denotációk és konnotációk megkülönböztetésétől egyelőre eltekintve a jel által hordozott, s a referensről (a tárgyról) alkotott gondolatot referenciának nevezhetjük. Mindezek után a következő ábrát kapjuk eredményül:

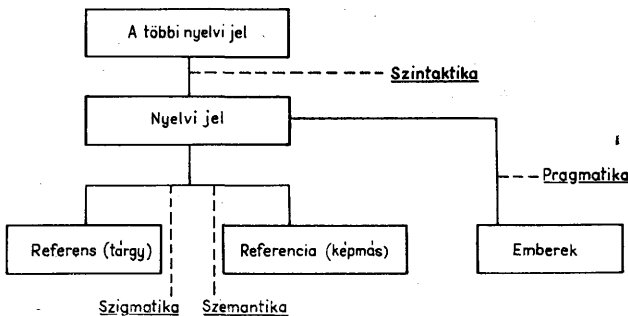

²⁴ R. JAKOBSON, *Hang — Jel — Vers*. Gondolat, Bp. 1969. 216—223. l.

²⁵ SCHAFF: i. m. 163. l.

Egyes szerzők nem tartják a referenst a kommunikáció nélkülözhetetlen elemének. Ilyen nézetet vall pl. U. Eco.²⁶ Szerinte az „egyszarvú” szónak azért nincs referense, mert egy fantasztikus állatra vonatkozik. Érve nyilvánvalóan nem helytálló, mert a felhozott esetben éppen a *képzeletbeli* állat lesz a szóbanforgó szimbólum referense. „A megjelölt tárgy — írja pl. L. O. REZNYIKOV — lehet dolog, tulajdonság vagy reláció, materiális vagy ideális, reális vagy *valóságos megfelelés nélküli*.”²⁷ (Kiemelés tőlem — K. J.) Már MORRIS is utalt arra, hogy minden jelnek van deszignátuma, amely az ő terminológiája szerint nem más, mint az a valami, amire a jel vonatkozik (amit a jel megjelöl), vagyis a referens: „Kell — mint mondja —, hogy egy jelnek legyen deszignátuma; bár magától értetődően nem minden jel vonatkozik ... egy aktuálisan létező tárgyra.”²⁸

A fentebbi ábrákból leolvashatók azok a legfontosabb viszonyok, melyek a nyelvfilozófia különböző részdiszciplínáinak tárgyát képezik. Az emberi kommunikációban minden jel csak valamilyen rendszer tagjaként funkcionál jelként, hordoz tehát jelentést, és jelöl valamilyen referenst, s ezért figyelembe kell venni a jelek közti viszonyokat. Külön kutatás tárgyát kell hogy képezzék a jelek és a gondolati képmások (referenciák), a jelek és a jelhasználók, a jelek és a referensek közötti viszonyok. Nem említettük a referens és a referencia (a tárgy és a gondolat) közötti viszonyt, de világos, hogy ez csak részben tartozik a nyelvfilozófia illetékességi körébe, hisz a visszatükrözés aspektusát, a megismerés teljes problematikáját foglalja magában. A mondottakat G. KLAUS a következő ábrával szemlélteti,²⁹ feltüntetve egyben az egyes nyelvfilozófiai diszciplínák helyét (KLAUS terminológiája helyett a fentebb rögzített terminológiát használjuk):

A nyelv filozófiai elmélete tehát KLAUS szerint a következő tudományokra támaszkodik: a szigmatikára, a szemantikára, a szintaktikára és a pragmatikára.

A *szigmatika* KLAUS szerint a nyelv és a külső valóság viszonyát írja le, így a nyelv jelölő funkcióját kutatja. A nyelvi jel ugyanis jelöli azt a tárgyat, melyre vonatkozik.

²⁶ Eco: i. m. 33. l.

²⁷ REZNIKOV: Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968. 98. l.

²⁸ International Encyclopedia of Unified Science, Vol. 1. Chicago, 3rd printing, 1955. 83. l.

²⁹ G. KLAUS, Spezielle Erkenntnistheorie, Berlin, 1966. 16. l.

A *szemantika* a nyelvi jel és a gondolati képmás viszonyával foglalkozik, központi kategóriája a jelentés. Az a gondolati képmás, amellyel az adott nyelvi jel elválaszthatatlan kapcsolatban van, az illető jel jelentése. Megjegyezzük, ez csak általában véve igaz így, meghatározott esetekben más definícióval kell élnünk. Bizonyos körülmények között megelégedhetünk formális meghatározásokkal, melyek nem utalnak a jelentés *pszichikus* természetére.

A szigmatika és a szemantika KLAUS-féle megkülönböztetése kifejezi, hogy a *jelöl*ni szót nem szabad összekeverni a *jelenteni* szóval. Két név (nyelvi jel) jelölheti ugyanazt a tárgyat (lehet egy referensük), s hordozhat két különböző jelentést (vonatkozhat más fogalomra). Ez azon alapszik, hogy ugyanarról a tárgyról — aszerint, hogy milyen jegyeit vesszük figyelembe — különböző fogalmakat alkothatunk.

A két eddig tárgyalta funkció közül a jelentés az elsődleges. Egy jel csak a jelentésen keresztül vonatkozhat valamilyen tárgyra, tölthet be tehát jelölő viszonyt. L. REZNYIKOV ennek alapján jelenti ki, hogy „szükségtelen a szigmatikának, mint különös diszciplínának megalkotása”, s hogy „a szigmatikát lehetetlen a szemantikától elválasztani”.³⁰ A két diszciplína szétválaszthatatlanságának hangsúlyozásában igaza van a szovjet szerzőnek, ez azonban nem változtat a *jelölő* és a *jelentő* funkció elhatárolásának szükségességén és gyakorlati hasznosságán. Egyébként — mint látni fogjuk — KLAUS ábrája csak a legmagasabb fokú absztrakció szintjén tekinthető elvileg elfogadhatónak, s gyakorlatilag alkalmazhatónak, mivel a nyelvfilozófia többi diszciplínája sem állja meg önmagában a helyét.

A *szintaktika* kutatja a jelek közötti viszonyokat. Mint ismeretes, a nyelvvel kapcsolatos filozófiai iskolák (a Bécsi Körhöz tartozó kutatók) először ezt az aspektust ragadták ki, „a nyelv logikai szintaxisának”³¹ vizsgálatát tűzték ki célul, mígnem kiderült, hogy a filozófiát nem lehet e kérdésre redukálni, s a szemantikát is szem előtt kell tartani.

A mi szempontunkból azonban nemcsak arról van szó, hogy bizonyos releváns problémákat nem lehet a szintaktika horizontján belül megoldani, hanem arról, hogy maga a szintaktika nem lehet meg szemantikai elmélet nélkül. Persze fordítva is igaz, a szemantika sem képzelhető el a szintaktikától függetlenül. Elég arra utalni, hogy a nyelvi jelek nem önmagukban, hanem egymásra való vonatkozásukban jelentéshordozók. Magában a jelentés definíciójában kell felvennünk tehát a jelnek a struktúrában elfoglalt helyét,³² mint ahogyan a XX. századi lingvisztika képviselői vagy a pszichológusok közül VIGOTSKIJ, ezt meg is tették. Mindebből következik, hogy a szemantikát egyáltalán nem lehet a jel és a gondolati képmás viszonyának kérdésére redukálni, s *önmagában véve* természetlen az a vita, hogy a jelentés, a fogalom, a képzet stb. alakjában realizálódik-e.

A *pragmatika* a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait hivatott kutatni. Egyik előfutárának tekinthető az „általános szemantika”, amely a forradalmi konfliktusokat, sőt a testi betegségeket is szemantogén eredetűnek tekintette. STUART CHASE hírhedt könyvéből, *A szó hatalmá-ból*³³ kitérünk,

³⁰ REZNYIKOV, i. m. 97. l.

³¹ R. CARNAP, *Logical Syntax of Language*. London, New York, 1937.

³² Hasonló álláspontot fejt ki Károly Sándor (*Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970).

³³ ST. CHASE, *Power of Words*, 1953.

hogy mennyit köszönhet ez az irányzat a WHORF-féle nyelvi relativizmusnak, amely többek között a világnézetet is a nyelvre vezeti vissza. CHASE szerint pl. a marxizmus az indoeurópai nyelvek alapján érthető meg, következésképpen csak az indoeurópai nyelveken beszélő népek közt terjedhet el. Az orosz indoeurópai nyelv, tehát könnyen magyarázható vele az orosz forradalom. A marxizmust ugyanakkor a kínai forradalom vezetői is elfogadták, de csak azért, mert Moszkvában megtanultak oroszul. Sok száz milliós népük viszont más nyelven beszél: „csodálatos a nyelv barikádja, mely útját állja a kommunizmusnak”.³⁴ Nem kívánunk arra kitérni, hogy Kínában a szocializmus építése terén valóban súlyos torzulások mutatkoznak, de sokkal inkább a speciális társadalmi-történelmi körülmények, többek közt az ázsiai termelési mód tradícióinak figyelembe vétele kínálkozik magyarázó elvül, mintsem az indoeurópai és a kínai nyelv különbsége! (Megengedhető egy megjegyzés: a magyar sem indoeurópai nyelv!)

Több marxista szerző kihámozta már az „általános szemantika” racionális tartalmát, azt, hogy feltétlenül vizsgálni kell a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait. G. KLAUS a pragmatikai aspektus tanulmányozásának épp *A szó hatalma* címen szentelt könyvet.³⁵

Felmerül természetesen az a kérdés, mit is értsünk pontosan a nyelv használatának társadalmi vonatkozásain? Ha pusztán a fentebbi Klaus-féle ábrából indulunk ki, akkor a szemantikai szférától elválasztott jel, tehát az anyagi-szubsztancionális értelemben vett jel és az ember viszonyát kellene a pragmatika tárgyának tartanunk. Nem tagadjuk, hogy e viszonyoknak néhol (pl. a poétika területén) igen nagy jelentősége lehet, mégsem érthetjük meg így a legfontosabb társadalmi, szociológiai vonatkozásokat, miért használnak pl. bizonyos rétegek, osztályok meghatározott szavakat, fordulatokat, illetve meghatározott szavak, fordulatok használata miatt és miképp válhat a társadalmi manipuláció, a propaganda, az uralom fontos eszközévé stb. Mindez csak a szemantika oldaláról megközelítve vizsgálható (itt is fontos lesz a denotációk és konnotációk játékanak figyelembevétele!).

3. A jel és a verbális jel

A jel fogalmának meghatározásával és a jelek tipológiájával ehelyütt nem kívánunk külön foglalkozni. A tipológiáról annyit jegyzünk meg, hogy mindaz elfogadható, amit A. SCHAFF e kérdésben leírt.³⁶ A jel fogalmával kapcsolatban mindenesetre ki kell emelnünk a következőket:

a) Minden jel annyiban jel, amennyiben van jelentése.

b) Ahogy nem beszélhetünk jelentés nélküli jelekről, úgy értelmetlennek tartjuk a referens nélküli jeleket is (amint ECO-val polemizálva ezt már említettük).

c) A jel-funkciót minden esetben valamilyen anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy valamilyen jelenség tölti be.

d) Az egyes jelek csak egy jelrendszeren belül töltik be funkciójukat: vagyis az egyes jelek jelentését olyan relatív értéként kell felfogni, mely a

³⁴ L. i. m. olasz kiadását: *Il potere delle parole*, Bompiani, Milano, 1966. 120. l.

³⁵ KLAUS, *Die Macht des Wortes*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968.

³⁶ SCHAFF, i. m. 120–156. l.

többi jelre való vonatkozásán belül valósul meg. SAUSSURE így illusztrálja ezt a gondolatot: „a figurák viszonylagos értéke a sakktáblán elfoglalt helyzetüktől függ, mint ahogy a nyelvben minden elemnek az összes többi elemmel való oppozíciója által van értéke.”³⁷

Mindezt magában foglalja A. SCHAFF jel-definíciója: „Minden anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy minden valóságos esemény jellé válik, ha a felsoroltak a kommunikációs folyamaton belül, a kommunikáló felek által elfogadott nyelv keretén belül arra szolgálnak, hogy a valóságra, vagyis a külső világra, vagy a belső . . . élményekre vonatkozó valamely gondolatot a kommunikáló felek valamelyike átadja a másíknak.”³⁸

Az általában vett jelektől meg kell különböztetni a szoros értelemben vett verbális jeleket, az emberi nyelveket. A korábban közölt definíciókon túl, szükséges a következő kritériumokat tekintetbe vennünk. Bármely nem verbális jelre jellemző, hogy:

a) a jel maga inproduktív (nem vesz részt a jelentés létrehozásában);
b) a rendszerbeli viszonyok önkényesek (ha pl. zászlójelekből konstruált rendszeren belül egy elemet megváltoztatunk, ez a többi elemre, s magára a rendszerre nézve nem jár következménnyel);

c) a jel anyagi vonatkozása és a jelentés közötti viszony külsődleges (a jelentésnek autonómiája van a jellel szemben: a jelentés az adott jeltől függetlenül, rajta kívül alakult ki, hozzá képest „készen” létezik, s így más anyagi jelformával is összekapcsolható);

d) a jel egyjelentésű.³⁹

A verbális jelre mindennek az ellenkezője érvényes. Vagyis:

a) Maga a nyelvi jel produktív, társadalmi használata során befolyással van a jelentésre. A jel megváltozása (a hangalak módosulása) együtt járhat a jelentés módosulásával.

b) A verbális jel belső kapcsolatban áll azzal a nyelvi struktúrával, amelynek eleme: ha a nyelvben egy elem megváltozik, annak jelentős következménye lehet a többi elemre, s magára a struktúrára nézve.

c) A jel és a jelentés közti kapcsolat nem külsődleges. A jelentésnek nincs autonómiája abban az értelemben, hogy független a jeltől, s a jelen kívül, esetleg azt megelőzőleg, „készen” létezik.

A szignálokhoz, az ikon-jelekhez stb. azért rendelhetünk kész jelentéseket, mert azok a hangnyelvhez kötötten, a hangnyelv révén már léteznek, de a hangnyelven túl már nincs egy másik jelrendszer, amely a hangnyelv számára szolgáltatná a jelentéseket. Innen a nyelv elsődlegessége a többi mesterséges jelrendszerrel szemben. Egy mesterséges jelrendszer csak akkor alkotható meg, ha már létezik a nyelv.

A nyelv esetében tehát a jelek hangalakja és a hozzájuk kapcsolódó jelentés egységben van, egymástól elválaszthatatlan, ugyanannak a dolognak két oldala.

A nyelv és a jelentés e kapcsolatából adódik a marxista filozófia korábban elemzett sarkalatos tétele, mely a gondolkodás és a nyelv, illetve általában az emberi tudat és a nyelv elválaszthatatlanságát állítja.

³⁷ SAUSSURE, i. m. 114. l.

³⁸ SCHAFF, i. m. 133. l.

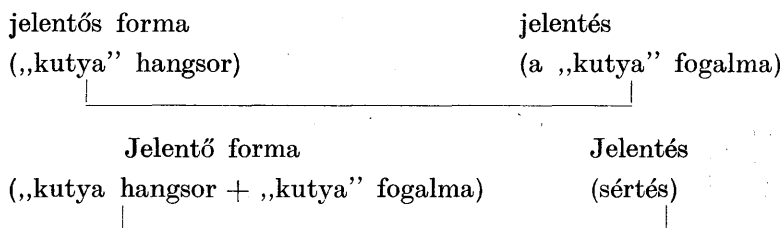
³⁹ E négy ponttal kapcsolatban l. ZVEGINCEV: Problema znakovosztji jazüka. Moszkva, 1956. 11. l.

E tétel nem pusztán spekulatív-filozófiai állítás, ma már sok tapasztalati adat bizonyítja. Különösen jelentősek ebből a szempontból az afázia-kutatások, melyeket a pszichológia és a lingvisztika együttműködésének eredményes területeként tarthatunk számon. R. JAKOBSON az afáziáról szóló cikkeiben gondolkodás és nyelv egymásrautaltságának példamutató elemzését adja,⁴⁰ GOLDSTEIN és a maga eredményeire támaszkodva.

d) A nyelvi jelre az összes többi jellel szemben még az is jellemző, hogy lehet több jelentése. Egy többjelentésű jelet elnevezhetünk *poliszémának*, de hasonló jelenségre utalunk akkor is, amikor megkülönböztetjük a *denotációt* és a *konnotációkat*. Van itt azonban egy lényeges különbség. A *poliszéma* azt jelenti, hogy egy adott nyelvi állapotban egy meghatározott jelnek lehet több egyenrangú, „elsődleges” jelentése (denotátuma, referenciája). Példaként felhozható a „szeles” melléknév, amely egy meghatározott szövegösszefüggésben az időjárást minősíti, egy másik szövegösszefüggésben pedig emberi tulajdonságra vonatkozik. Ugyanígy a „vér” ige lehet az „üt” és a „lüktet” szinonimája is. A példák a végtelenségig szaporíthatók. Világos, hogy ebben az értelemben nem tekinthetünk minden nyelvi elemet poliszémának. A *denotáció* és a *konnotáció* megkülönböztetése ezzel szemben azt jelenti, hogy bármely nyelvi jel fölvehet elsődleges jelentése mellett újabb jelentéseket is (melyeket konnotációknak tekintünk). Míg a poliszéma esetében a pillanatnyi kontextusban vagy az egyik, vagy a másik denotátum realizálódott, addig a konnotáció esetében a másodlagos jelentések egyszerre vannak jelen az elsődlegessel.

Ha a jelet egy jelentőforma és a jelentés egységének tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a jelentőforma denotálja a jelentést. Egy következő lépcsőfokon *a jelentő forma és a jelentés együttesen válhat egy új jelentést hordozó jelentő formává*, ami azt jelenti, hogy az elsődleges jelentés (a denotátum) egy következő jelentéssel szemben maga is a jel formai-oldalának alkotó elemévé vált.

A „kutya” hangsorhoz, mint jelentő formához például a „kutya” fogalma társul, mint jelentés (denotátum). Ha ezt a hangsort sértő szándékkal ejtem ki, a sértés, az inszINUÁCIÓ, konnotációként tapad a „kutya” hangsor és a „kutya” fogalom egységéből képződött jelentő formához.⁴¹ A mondottakat a következőképpen tehetjük szemléletessé:

A denotáció és konnotáció itt vázolt értelmezését HJELMSLEV nyomán — megtartva a signifiant és signifié SAUSSURE-i terminológiáját — a francia

⁴⁰ JAKOBSON, Two aspects of language and two types of aphasic disturbances; vö. Jakobson—Halle: Fundamentals of Language. Mouton, The Hague, 1956. 55—82. l. JAKOBSONnak az afáziáról írt másik cikke magyarul is olvasható: Hang — Jel — Vers. („Az afázia nyelvi tipológiája”, 186—208. l.).

⁴¹ A konnotáció bizonyos szempontból közelebb áll ahhoz, amit Károly Sándor motivációnak tekint (i. m. 78. l. és 287. l.).

strukturalista szemiológusok dolgozták ki.⁴² E fogalomapparátus kényelmes segédeszközt ad a kezünkbe bármely metanyelv, vagy másodlagos szemiotikai rendszer funkcionálásának megmagyarázására. Pl. minden irodalmi alkotásban konnotációk hálója borul a primér nyelvi anyagra, s az elemzésnek a hálóval kell, hogy dolga legyen.

Éppen mivel a gyakorlatban is jól bevált segédeszközzel és magyarázó elvről van szó, nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely egyszerűen a poliszémia problémájával azonosítja a konnotáció problémáját. Így jár el pl. GALVANO DELLA VOLPE egyébként igen kiváló szemantikai és esztétikai munkájában.⁴³ Elegendőnek tartunk pusztán annyit felhozni ellene, hogy a fentebb elemzett példákban nyilván eltérő módon több jelentésűek a „ver” és a „kutya” szavak.

Megjegyezzük: a poliszémia és konnotáció megkülönböztetését csak egy adott nyelvi állapotra vonatkoztatjuk. Történetileg genetikus kapcsolat van a két jelenség között: egy szó úgy válik poliszémává, hogy a társadalmi használat során felvett konnotátuma megszilárdul, elvesztve fakultatív jellegét. Az angol „star” szót ma már poliszémának, többjelentésű szónak tekintjük, mert két jelentése („híres ember”, csillag) egyenrangú. A csillag fogalmára való utalás nélkül is hordozza azt a jelentést, hogy „filmszínész” stb. Ugyanakkor történetileg elsődleges a szó „csillag” jelentése: először csak konnotálta a „sztár” fogalmát. Talán a két jelenség vitathatatlan genetikus kapcsolata vezette félre GALVANO DELLA VOLPÉ-t, amikor azonosította őket.

e) Az éddig felsorolt négy pont mellett a verbális jel specifikumaként jelölhetjük meg azt is, hogy a verbális nyelv nem azonos a többi jellel, de esetenként magára vállalhatja a többi funkcióját (szimbólum, ikon, szignál stb.).

f) A verbális jelnek különös jelentősége van az absztrakció folyamatában. Ugyanis más jel-típusokat meghaladó mértékben teszi lehetővé, hogy elszakadjunk az érzékileg konkrét tárgyaktól.

g) Megemlíthető, hogy a verbális jel a kommunikációs folyamatban a többi jeltípusnál könnyebben és kényelmesebben kezelhető eszköz.

4. A jelentés

A jelentéssel kapcsolatos kérdések a nyelvfilozófiai vizsgálódások kulcsproblémái közé tartoznak, s bár a szemantikának könyvtárnyi irodalma van, távolról sem állítható, hogy ez a probléma teljesen megoldott lenne.

A hagyományos szemantikai felfogások egyik jellemző hibája az, hogy a nyelvi jel jelentésének kérdését mindenáron valamilyen pszichikus vagy más extra-lingvisztikai entitásnak a nyelvi jelhez való rendelésével akarják megoldani. Így a diszkussziók legtöbbször vakvágányon futnak. A hagyományos kérdésfeltevés csapdájába sokszor a marxista szerzők is beleesnek, így születnek hosszú és terméketlen viták arról, hogy a jelentés azonosítható-e vagy sem a fogalommal. Az az állítás, mely a problémát megoldottnak véli a jelentés és a fogalom egyszerű azonosításával, a kérdésfeltevés hamisságát illetőleg nem különbözik azoktól a nézetektől, melyek a megjelölt tárggyal (referens) stb. azonosítják a jelentést. Félreértések elkerülése végett leszögezzük: az, hogy mi a jelentés és a fogalom viszonya, nem álprobléma, de mindenképpen részlet-

⁴² R. BARTHES, i. m. 163–69. 1.

⁴³ G. DELLA VOLPE, *Critica del Gusto*, Feltrinelli, Milano, 2. kiadás, 113. 1.

kérdés, s önmagában semmi esetre sem oldható meg. Sőt, magának a fogalom természetének megértéséhez is közelebb visz, ha a problémát nem pusztán a nyelvi jel és a megjelölt tárgy vagy a nyelvi jel és a fogalom viszonyának síkján vetjük fel.

A mondottak alapján értünk egyet A. SCHAFFAL, aki a jelentés kategóriáját két összetevőre bontja:

a.) A jelentés szerinte mindenekelőtt viszonyok rendszere, méghozzá a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere.⁴⁴ Meghatározónak az egymással kommunikáló emberek közötti viszonyt tartja: erről az oldalról tekintve — mint mondja — „... jelentésen azt értjük, ami lehetővé teszi, hogy a jel betöltse a közvetítő funkcióját az emberek kommunikációs folyamatában, azaz abban a folyamatban, melynek során az emberek átadják egymásnak gondolataikat. Ez a valami, emberek közötti viszonyok bonyolult rendszere, melynek révén az anyagi tárgy jellé válik.”⁴⁵

b.) A jelentés kategóriájának másik összetevője SCHAFF szerint az, hogy a tárgyról alkotott gondolati képmással (fogalom) azonosnak vehető. „A jelentés ugyanis bizonyos értelemben azon tárgy gondolati visszatükrözésének folyamata, amelyre a jel vonatkozik.”⁴⁶

A jelentés kommunikációs viszonyként és gondolati képmásként való együttes felfogása kifejezi a kommunikáció társadalmi aktusának és a gondolkodásnak az elválaszthatatlanságát, a megismerési folyamatnak a társadalmi gyakorlatba való ágyazottságát, a tudat pár excellencia társadalmi voltát.

Ugyanakkor látni kell, hogy SCHAFF sem viszi teljesen végig azt a gondolatot, melynek értelmében a jelentés a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere. Nála is elsikkad az a gondolat, melyet egyébként deklaratíve elfogad, nevezetesen az, hogy a jelentés egyben a jelrendszer elemei között fennálló viszonyhálózat is.

Már a XIX. század egyes nyelvtudományi iskolái is hangoztatták, hogy a legprimitívebb nyelv is szavak valamilyen rendszere. A fejlődéslélektan eredményei csak alátámasztják ezt az állítást. Bizonyítható, hogy maguknak a fogalmaknak a gyermek általi elsajátítása nem asszociatív úton megy végbe, legalábbis nem úgy, ahogyan az asszociációs pszichológiai iskolák feltételezik. A gyermek nemcsak azáltal alakítja ki a fogalmakat, hogy az érzéki tapasztalat adatait általánosítja, hanem azáltal is, hogy reprodukálja a nyelvi rendszerben objektiválódott konceptuális sémát. Ennek megfelelően a szavakat sem úgy tanulja meg, hogy asszociatív módon hozzárendel valamilyen hangsort egy érzéki tárgyhöz, vagy szituációhoz, hisz kezdettől fogva nem szavakat, hanem mondatokat hall a felnőttektől. A hallott mondatokon belül — a mondatban kifejezésre jutó artikulációra támaszkodva — különíti el az egyes szavakat, mígnem elsajátítja jelentésüket. VIGOTSKIJ rámutat, hogy a gyermek — noha a részekről az egész felé halad a beszéd hallható (fáziás) oldalának elsajátítása során — a beszéd szemantikai oldalának fejlődésében „a mondatról indul el, és csak később sajátítja el az értelmi egységeket, az egyes szavak jelentéseit...”. Hisz „köztudomású”, hogy „jelentésére nézve a gyermek első szava is mondat”.⁴⁷ Mindent összevetve akkor mondjuk, hogy a gyermek elsajátította a szavak jelentését, amikor megtanulta használatukat, vagyis felismeri,

⁴⁴ SCHAFF, i. m. 192. l.

⁴⁵ i. m. 193. l.

⁴⁶ i. h.

⁴⁷ VIGOTSKIJ, i. m. 336. l.

hogy milyen kapcsolatban fordulhatnak elő az illető nyelvi egységek és melyekben nem. Feltétlenül helyes KIS JÁNOSnak az a VIGOTSKIJRA támaszkodó kijelentése, hogy: „A szó csak azon keresztül általánosítja a tapasztalatot, hogy rendszerbe . . . , *szavak általánosítási struktúrájába illeszkedik.*”⁴⁸

A nyelvi afáziával kapcsolatos vizsgálatok, a beszédpatológia klinikai adatai ugyancsak alátámasztják a jelentésről, mint a jelrendszer elemei közötti viszonyról alkotott felfogásunkat.⁴⁹ Bár ehelyütt nincs lehetőségünk a kérdés bővebb boncolgatására, nem hallgathatjuk el, hogy olyan nézetek is ismeretesek, melyek szerint az ismertetett felfogás a szó önállóságának megengedhetetlen tagadásához, relativisztikus jelentésmélethez vezet. R. A. BUDAGOV szovjet nyelvész, elismerve, hogy egy szó jelentése függ az adott nyelv lexikai struktúrájától, egyik cikkében a következőt állítja: Az, ami a szóban önálló, dominál azzal szemben, amit a szónak a struktúrában elfoglalt helye határoz meg. Önállóságon itt BUDAGOV azt érti, hogy a szó jelentése alapvetően független a rendszerbeli viszonyoktól, a struktúrában elfoglalt helye csak színezi, módosítja a szó jelentését. „A szó — mint mondja — önálló is, mint egy meghatározott fogalom kifejezésének az eszköze, és önállótlan is, mint egy összetettebb egésznek, a nyelv lexikájának egysége. Nyilvánvaló . . . , hogy a másodikat az első határozza meg: lehetetlen megérteni az egyes szónak az egész rendszertől való függőségét, ha nem számolunk azzal, hogy mit fejez ki maga a szó . . .”⁵⁰ Világos, a második momentumot abban az értelemben helyezi BUDAGOV az előző fölé, hogy a szó önmagában válik egy fogalom hordozójává, s mint ilyen lép rendszerbe. Mindez feltételezi a nyelv elsajátításának asszociatív-szenzuálista felfogását, amely szerint az érzéki világ megfelelő tárgyának egy hangsorral történő sokszoros összevetése a szójelentés megtanulásának alapja, és amely ennek következtében a nyelvproblematikát az egyes szó és az egyes dolog, illetve az egyes szó és az egyes fogalom viszonyának síkjára helyezi. Olyan koncepciót implikál tehát BUDAGOV idézett álláspontja, amely ellentét a fejlődéslélektan és az afáziakutatás tanításaival. A mondottak alapján azt vetjük végeredményben szemére, hogy feltételezi a nyelvi rendszertől független, ahhoz képest előzőleg kialakult szavak, s az általuk „kifejezett” fogalmak, önálló szellemi entitások létét, melyek utólag lépnek részint egymással, részint a nyelvi rendszerrel kapcsolatba.⁵¹

Az a tény persze érthető, hogy BUDAGOV harcol a szó önállóságáért. Ezt az önállóságot azonban nem zárójelbe teszi, hanem éppen magyarázza a jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való felfogása. A szó önállósága ugyanis nem előzetes tény a rendszer egészéhez képest: a struktúra más elemei, s az elemek összes megengedett kombinációjának alapját képező szintaktikai

⁴⁸ KIS JÁNOS, i. c. 7kk, 1000. l.

⁴⁹ L. K. GOLDSTEIN, *Language Disturbances*. Grune-Stratton, New York 1948; I. még Jakobson idézett cikkeit és LURIJÁ: *Travmatyicseszkaja afazija e. művét* (Moszkva, 147).

⁵⁰ R. A. BUDAGOV, *K krityike reljatyivisztyicseszkih tyeorij szlova lingviztyike*. Izd. Akademii Nauk, Moszkva. 1961. 14. l.

⁵¹ VIGOTSKIJ a beszéddel foglalkozó kutatások nagy többségének fő módszertani hibáját éppen a gondolat és a szó kapcsolatának olyan értelmezésében látta, mely „úgy tekinti e két folyamatot, mint két egymástól független, önálló és elszigetelt elemet, amelynek külső egyesüléséből keletkezik a beszédbeni gondolkodás.” (i. m. 326. l.) „A gondolat a szóban *nem kifejezést nyer, hanem végbemegy*” — mondja Vigotszkij (i. m. 335. l.) Ugyanerre utal egy másik megjegyzése is: „A beszéd *nem a kész gondolat kifejezésére szolgál*. A gondolat, miközben beszéddé válik, átalakul és megváltozik.” (i. m. 337. l. — kiemelések tőlem, K. J.).

és szemantikai szabályok együttesen határozzák meg a szó használati körét, azaz jelentését. Miután ez a meghatározottság már adott, akkor mondható, hogy a szó egy fogalmat is elkülönít. A helyzet tehát az, hogy a szavak akkor tesznek szert önállóságra (s annak sokszor igen magas fokára), amikor már elsajátítottuk a nyelvet, s vele a megfelelő konceptuális sémát, a valóság egy viszonylag szilárd, fenomenológiai artikulációját. A jelentésnek a nyelvben rögzített fogalmi artikulációtól, a rendszerbeli viszonyoktól való függése ekkor elveszti explicit jellegét, nagyrészt hallgatólagossá válik.

Másképp vonatkozik ez különböző szavakra, illetve a szavak denotátumaira és konnotátumaira. Az elsődleges jelentések, tehát a denotátumok esetében jelentős mértékben az a tendencia, hogy a jelentést „fenntartó” viszonyhálózatok implicitté válnak, míg a konnotátumok sokkal inkább „struktúra-érzékenyek”, s ami ezzel csak részben jelent egyet, sokkal inkább „kontextus-érzékenyek” maradnak. E megjegyzésünkkel is csak jelezni szeretnénk egy olyan területet, mely több figyelmet érdemelne, s melynek kutatása sok gyakorlati haszonnal járna.

A jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való definiálása annak megértését is elősegíti, hogy a nyelv nemcsak az ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában véve bizonyos ismeretek fölhalmozódása, megőrzése. Ez az utóbbi gondolat a nyelvnek a megismerésben játszott szerepét sajátos, eddig kevésbé feltárt aspektusból világitja meg. Az analitikus nyelvfilozófiai kutatások — amellett, hogy sok téves megállapításra vezettek — épp e téren mondhatnak magukénak nem egy értékes meglátást, olyan meglátásokat, melyek figyelembevételre a marxista nyelvfilozófia számára is hasznos lehet. Arról van szó, hogy — mint NYÍRI JÁNOS KRISTÓF írja — „nyelvünkben, *úgy ahogy van*, fontos ismeretek objektiválódtak”, mert „maga a nyelv tagozódása . . . ismereteket őriz”, és hogy nemcsak NYÍRI megfogalmazása szerint — „a szó jelentésének azonosítása a szó használati módjával egészen közvetlenül implikálja azt a gondolatot, hogy a szó jelentésének ismerete — tehát a szó megértése egyáltalán — együtt jár bizonyos ismeretekkel a szó más szavakkal való összekapcsolhatóságára vonatkozólag. Nevezetesen ismerni kell azokat a szókapcsolatokat, amelyeknek szerepük van a szó jelentésének konstituálásában. Ezek a szókapcsolatok viszont *mondanak valamit* a világról, a nyelven kívüli valóságra vonatkozó *ismereteket* tartalmaznak.”⁵²

Az idézett gondolatsor alapján az eddigi meghatározásokhoz azt is hozzá lehet tenni, hogy a jelentés a szóban objektiválódott ismeretekkel azonos.⁵³

Mindezzel természetesen a jelentés problémakörének csak néhány oldalát érintettük. Igyekeztünk azoknak az oldalaknak szentelni több figyelmet, amelyek elhanyagoltabbaknak tűnnek, s melyek ezért a jövőben több kutatást igényelnek.

Nem tehetünk azonban pontot a jelentésproblematika tárgyalásának végére addig, míg nem tisztáztuk a jelentés és az *információ* fogalmának viszonyát.

A két fogalmat semmiképpen — és semmilyen speciális esetben sem — tartjuk egymással felcserélhetőnek. Az információ fogalmának meghatározására egyedül az információelmélet és a kibernetika művelői az illetékesek, akik szerint — durva módon összefoglalva — az információ nem más, mint bizonyos

⁵² NYÍRI J. KRISTÓF, Nyelvfilozófiai kalandozások: *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/4. 777. l.

⁵³ Nyíri, i. h.

eseménysorozat és a hozzákapcsolódó valószínűségek sorozata közötti viszony, vagy a választási lehetőség mértéke egy közlemény szelekciójában. Az információelmélet számára tehát egy esemény meghatározásához szükséges alternatívák száma a döntő. Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy az információ egy közlemény „újszerűségének” és egy elvárási rendszernek kvantitatíve kifejezhető viszonya, objektív eltérési foka ($I = N \log h$; ahol h az elemek száma, melyek közt választani kell; N pedig a választások száma). Idáig egy mennyiségi meghatározáshoz ragaszkodtunk. Az információnak ugyanakkor van minősége is. Ha például egy állati egyed az előző állapothoz, tehát egy elvárási rendszerhez képest újszerű ingereket vesz fel, akkor ezek információként értékelhetők. Ekkor beszélünk általában információról. Az ingerek viszont mindig vizuálisak, auditívák stb., és valamire vonatkoztatottak. Épp ez a *vonatkoztatottságuk* lesz az információ minősége.

Az emberi kommunikációkban ez a minőség jelenik meg a *jelentés* formájában. Információ és jelentés viszonyáról tehát csak az emberi-társadalmi szférában beszélhetünk. A mondottakat úgy foglалhatjuk össze, hogy az információnak mindig van mennyiségi és minőségi oldala. A mennyiségi oldalt a társadalmi közlésformák esetében is a hír újszerűségének és egy elvárási rendszernek viszonyaként definiálhatjuk, míg a minőségi oldal itt sajátos alakot öltve úgy jelenik meg, mint jelentés (denotátum és konnotátum), mint egy adott jel-struktúrához kapcsolódó, s egy adott referenst tükröző gondolati képmás.

A mondottakból következik, hogy egy közleménynek lehet minimális (a 0-hoz tendáló) informatív értéke, de ekkor is hordoz jelentést. Nézzük meg azt a kijelentést, hogy: „az ember tudatos, társadalmi lény”. E közlés természetesen meghatározott jelentés, eszmei képmás hordozója, ugyanakkor ma csak formálisan tekinthető információnak. (Információ-értéke minimális: nem mond semmi újat, nem ellentmond, hanem maximálisan megfelel elvárásainknak, előzetes ismereteinknek.)

5. A nyelv és a visszatükrözés

Azok az elméletek, melyek magának a nyelvi struktúrának visszatükröző jellegét posztulálják, szerkezetileg sokszor hasonlítanak egyes olyan felfogásokra, melyek egyébként hallani sem akarnak a visszatükrözés problémájáról. WITTGENSTEIN arról beszél, hogy a nyelvi struktúra a világ leképezése: a két szféra struktúrája izomorf egymással. Ettől nem áll messze a SAPIR — WHORF-hipotézis, bár a „leképezés” funkciója helyett éppen a nyelv determináló szerepét emlegeti: egy világkép, vagy magatartásrendszer úgy izomorf egy nyelvi struktúrával, hogy a konstitutív szerep a nyelv oldalán áll.

A mai strukturalista felfogásokra ugyanaz a képlet jellemző. Nem véletlen, hogy LÉVI-STRAUSS védekezni kényszerül azon vád ellen, amely elméletét a nyelvi relativizmussal hozza összefüggésbe. Igaz, miközben álláspontját kifejti, számos racionális ellenvetést fogalmaz meg WHORFFal szemben, ez azonban mitsem változtat magán azon a tényen, hogy a nyelv szerinte is a társadalmi valóság konstitutív eleme, s mint ilyen, meghatározza a kultúra szerkezetét, pl. a rokonsági rendszerek struktúráit.⁵⁴

⁵⁴ LÉVI-STRAUSS WHORFFal szembeni kritikájáról bővebben l.: KELEMEN JÁNOS; m. 54–55. l., 63–64. l.

A nyelv és a valóság, a nyelv és a kultúra párhuzamosságáról szóló különböző típusú neopozitivisták és strukturalisták felfogások mellett elterjedt az a tétel is, amely szerint a nyelv konvenció műve, nem más, mint általunk önkényesen felállított játékszabályok gyűjteménye: semmi köze sincs tehát az extralingvisztikai valósághoz. A konvencionizmus azt feltételezi, hogy a nyelv az emberek tudatos megegyezésén alapszik. Ez ellen az vethető, hogy az emberek közötti bármilyen megegyezés megköveteli, hogy értsék egymást, vagyis valamilyen közös nyelvvvel rendelkezzenek. Bármilyen játékszabály felállítása előfeltételez egy nyelvet.

A nyelv és a valóság viszonyáról vallott szélsőséges nézetek (izomorfia, konvenció) forrását A. SCHAFF — mint ismeretes — a kérdésfeltevés hamis voltában látja. Az a kérdés, hogy a nyelv tükrözi-e a valóságot vagy sem, szerinte helytelenül van megfogalmazva, s ez helytelen válaszokat sugall. A kérdés megfogalmazásában ugyanis a gondolkodástól elszakított nyelv és a valóság viszonyáról van szó.

SCHAFF azt javasolja, hogy ehelyett a nyelv-gondolkozás és a valóság viszonyáról beszéljünk. A nyelv-gondolkozásnak, vagyis a csak nyelv által lehetséges gondolkodásnak van tükröző, másszóval: megismerő funkciója. Ezen belül a nyelv, mint nyelvi jelentések, tehát gondolati képmások anyagi hordozója, a tükrözés eszköze, de önmagában nem tükrözés.

A probléma elvi megoldását illetően igazat adhatunk SCHAFFnak, emellett azonban látnunk kell, hogy magának a nyelvi struktúrának is van másodlagos tükröző funkciója. Ezt anélkül láthatjuk be, hogy beleesnénk a neopozitivizmus kelepéjébe.

Amikor arról beszéltünk, hogy a nyelv nemcsak ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában bizonyos ismeretek megőrzése, felhalmozódása, s hogy „maga a nyelv tagozódása is ismereteket őriz”, ezt a másodlagos tükröző funkciót érintettük.

Az egyes nyelvek sajátos módon tagolják, analizálják a valóságot és szintetizálják a valóságnak a lexikai és grammatikai artikuláció által elkülönített, rögzített oldalait. Az, hogy egy jelenségsoport megjelölésére hány különálló szó alakult ki, az illető jelenségsoport bizonyos oldalának tagozódását fejezi ki. Ilyen esetben a nyelvi (itt a lexikai) struktúra önmagában is a valóság egy bizonyos oldalának meghatározott szempontú (a kultúra adott foka által determinált) visszatükrözése, a nép megelőző gondolkodási-elemző tevékenységének rögzítődése. (Az, hogy pl. a magyarral ellentétben a lapp nyelv 41 szót ismer a hó jelölésére, jól megmutatja, milyen különbségek vannak a valóság artikulálásának, a jelenségek differenciálásának magában a lexikai struktúrában, a nyelv szókincsében rögzített módjai között.)

Magának a nyelvi struktúrának e tükröző jellegét RUBINSTEIN így jellemzi: „A nyelv tehát a jelenségek elemzésének, szintézisének, általánosításának bizonyos, a nép történeti fejlődése során rögződött rendszere.” Az idézett megállapításból logikusan következik, hogy a nyelv elsajátítása önmagában bizonyos ismereteknek, a világ egy meghatározott tagolási módjának elsajátítását jelenti: „Épp ezzel gazdagodik értelmi szempontból a gyermek, amikor az oktatás folyamán elsajátítja anyanyelvét: elsajátítja a külvilág jelenségei elemzésének, szintézisének és általánosításának bizonyos rendszerét.”⁵⁵

Ha ez így van, nincs-e mégis igazuk a HUMBOLDT-t követő mai etnolingvisztika vagy a WHORF-féle hipotézis képviselőinek? Megmutatható, hogy a

⁵⁵ RUBINSTEIN, i. m. 126. 1.

fentiekből nem következik a nyelvi struktúra világkép-meghatározó volta, vagy önálló tükröző jellege. Ehelyütt elegendő ismét magára RUBINSTEINre támaszkodnunk, aki kijelenti, hogy „minden nyelv többé-kevésbé archaikus a gondolkodáshoz képest”, majd hozzáteszi, hogy: „az ember gondolkodása nem áll meg az analízisnek és szintézisnek a nyelvben lerakódott eredményeinél, a valóság jelenségeinek a nyelvi rendszerben rögzített általánosításainál, hanem rájuk támaszkodva tovább végzi az elemzést, szintetizálást és általánosítást, állandóan elmélyítve ezt a munkát, és a beszédben megformálva eredményeit. Ennek következtében a modern tudomány és gondolkodás ugyanazon logika struktúráját különböző, tőle többé-kevésbé eltérő nyelvtani struktúrák eszközeivel realizálhatjuk.”⁵⁶ „Ezért, ha a nyelvtan . . . — vonja le a végső következtést RUBINSTEIN — ki is fejezte bizonyos mértékben a nép világfelfogását, gondolkodását abban az időpontban, amikor a nyelv nyelvtani rendszere még kialakulóban volt, mindenképpen téves az az elmélet, hogy a nyelv nyelvtana meghatározza azoknak a gondolkodását, akiknek ez az anyanyelvük.”⁵⁷

A mondottakat úgy foglalhatjuk össze, hogy az egységes nyelv gondolkodás a valóság visszatükrözése, ezen belül maga a nyelv a visszatükrözésnek csak eszköze. A társadalom megelőző gondolkodásának eredményei azonban bizonyos mértékig objektíválódhatnak magában a nyelvi struktúrában, amely így — másodlagosan — szintén tölthet be tükröző funkciót. A nyelvi struktúra azonban — éppen tükröző jellegének másodlagossága következtében — mindig csak az ismereteknek, a kultúra egy korábbi állapotának megfelelően tükrözi a valóságot. Tükrökép volta és az a jellege, hogy megszabja az ismeretek egy bizonyos kezdeti elrendezési módját (gyermekeknél), nem akadályozza az új ismeretek kialakulását, a tudományos világkép létrejöttét. Bármely nyelven szabadon és korlátozás nélkül alkothatunk ugyanis (a nyelvi kódnak megfelelő) új mondatokat, melyekkel (a rögzített nyelvi struktúra által nem befolyásolt) ismereteinket megfogalmazhatjuk.

Még idekívánkozik a következő megjegyzés: annak a lehetőségnek reális alapját, hogy a más égitesteken élő feltételezetten értelmes lényekkel egyáltalán kommunikálni tudjunk, éppen az biztosítja, hogy kidolgozhatók olyan jelrendszerek, melyek pusztán formális struktúrájuknál fogva, tehát a hozzájuk tapadt, társadalmilag (a földi társadalom értelmében) érvényes jelentésektől elválasztva is, tükrözik a világ bizonyos, lényeges összefüggéseit. (Persze, a tükrözés-jelleg itt is másodlagos, a gondolkodás által közvetített. Feltételezzük, hogy a világ törvényszerű összefüggéseit partnereink is hasonló módon tükrözik, mint mi, felismerik, hogy a jelrendszerünkbe épített szabályszerűségek ezeknek az összefüggéseknek felelnek meg.)

6. Nyelv és társadalom. Egy pragmatikai probléma

A nyelv pragmatikai aspektusáról korábban megállapítottuk, hogy csak a szemantika oldaláról közelíthető meg.

E kérdéskomplexumnak még az előzőkhöz hasonló vázlatos tárgyalását sem kíséreljük meg itt. Csupán arra mutatunk rá, hogy a fentebbi pontokban

⁵⁶ i. m. 127. l.

⁵⁷ i. m. 134. l.

rögzített fogalmi apparátus alkalmazása közelebb visz a nyelvhasználat társadalmi hatásainak megértéséhez is. A politikai nyelv, a reklám, a tömegkommunikációs eszközök, a propaganda nyelve stb. többek közt a denotációk és konnotációk játékára épít.

Megfigyelhető, hogy pl. különböző politikai beállítottságú sajtótermékek szókincsének kvantitatíve is jól ábrázolható különbsége főleg az azonos denotatívumú szavak eltérő konnotátumaival kapcsolatos. Ha ugyanazon jelenség, fogalomkör kifejezésére több szó áll rendelkezésemre, s következetesen az egyiket használom, nyilvánvalóan a hozzátapadó sajátos konnotatívum miatt teszem. Legyen „az amerikaiak vietnami háborúja” az a fogalom, az a denotatívum, melyet hordozhatnak különböző szavak. Az amerikai hivatalos körök propagandája — mint ismeretes — „az amerikaiak vietnami elkötelezettsége” kifejezést választja. A sokéves használat során besúlykolódik a tömegek tudatába, hogy e kifejezés a vietnami háborút jelenti, de mivel az „elkötelezettségnek” van egy sor más (magasztos) jelentése (adott kontextusban a „vietnami háborúhoz”, mint denotatívumhoz képest konnotatívum típusú jelentések), elhomályosodik, hogy itt „agresszióról” van szó. „Az amerikaiak vietnami beavatkozása” kifejezésnek ugyancsak „a vietnami háború” a denotátuma, de konnotálja az „agresszió” fogalmát is. Nyilvánvaló, hogy a baloldali sajtó döntően ezzel a szóhasználattal él.

A nyelvhasználat társadalmi hatásainak törvényszerűségeit már a pragmatikának, mint külön diszciplínának megalkotása előtt is felismerték: a *retorika* évezredes hagyományai jórészt pragmatikai szabályokat rögzítettek. De elég talán csak arra emlékeztetni, hogy LENIN a maga nyelvhasználatában mennyire támaszkodott hasonló összefüggésekre. Polémiájának egyik döntő kiindulási pontja volt mindig, hogy leleplezte az ellenfél nyelvében kifejezésre jutó ködösítést, misztifikálást, pontatlanságot s „talpra állította” a szavakat. JURIJ TŰNYANOVNAK egy 1925-ben írt, sajnos, nem igen ismert cikke rendkívül tanulságosan tárja fel a „polemista Lenin” nyelvének e pragmatikai oldalait.⁵⁸

A pragmatika az a diszciplína, mely a nyelvfilozófia egészét összeköti a szociológiával, a szociálpszichológiával, szinte az összes társadalomtudományokkal. Nem véletlen, hogy pl. Marcuse az „egy-dimenziójú” társadalom elemzésének egyik fontos láncszemeként nagy teret szentel a „pozitivistá”, az „operacionális”, a „funkcionális” nyelv leleplezésének.

A merőben funkcionális nyelvhasználatra jellemzőek szerinte a rövidítések. A rövidítéseknek nem pusztán az a gyakorlati hasznuk, hogy egy hosszabb terminust egy rövidebbel helyettesítenek. De mivel megvan ez a szerepük is, még könnyebben homályban tarthatók politikai, manipulatív funkcióik. A NATO, mint rövidítés, számtalanszor önálló szóként fordul elő az újságok, a tömegkommunikációs eszközök nyelvében. Úgy súlykolódik be az emberek tudatába, hogy senki sem gondol arra, mit jelent (North Atlantic Treaty Organization), következésképpen fel sem merül az a kérdés, mit keres az általa jelölt szervezetben Görögország, vagy Törökország. Mindebből kiderül, hogy a denotációk és konnotációk „játékának” olyan kihasználása is lehetséges, mely az előző fejtegetéseinkben elemzett példával („az amerikaiak vietnami háborúja”) éppen ellentétes irányú. „A rövidítések — mondja Marcuse — pusztán denotálják azt, ami intézményesítve van, oly módon, hogy kizárnak minden

⁵⁸ J. TŰNYANOV, Szlovar Lenina-polemiszta: Archaisztü i novatorü. Leningrád, 1929.

transzcendens konnotációt.”⁵⁹ Míg tehát bizonyos esetekben a különböző, azonos denotátumú szavak eltérő konnotátumainak a felhasználása az előnyös, mivel elérhető a „címzett” megtévesztése, addig más esetekben a nyelv „operacionalizálása”, „funktionalizálása” a megfelelő eljárás, mely a konnotációk kiiktatásával megakadályozza a kényelmetlen gondolatársításokat, s magát a gondolkodást is kizárólag a „fennállóra” korlátozza.

*

Dolgozatunkban áttekintettük a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdések legfontosabb vonatkozásait. Igyekeztünk megmutatni, hogy a marxista filozófia előtt is komoly feladatok állnak a nyelvet vizsgáló különböző tudományok eredményeinek általánosítása terén. Ezeknek a feladatoknak megoldása nem pusztán teoretikus, hanem gyakorlati szempontból is jelentős lesz.

KELEMEN JÁNOS

Sprachtheoretische Fragen

Vorliegender Artikel besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil unterzieht Verfasser im Rahmen eines wissenschaftsgeschichtlichen Abrisses diejenigen neueren Ergebnisse der Fachwissenschaften einer Betrachtung, die auf eine verallgemeinerte Basis für die Theorie der Sprachphilosophie abzielen. Er stellt fest, daß die Behauptungen über Sprache seitens der marxistischen Philosophie oftmals einseitig auf der PAWLOWSCHEN Psychologie aufbauten, die eine Vernachlässigung des gesellschaftlichen Aspekts der Sprache nach sich zog. Verfasser möchte den geschichtlichen Wert der Arbeiten PAWLOWS keineswegs leugnen, betont aber, daß sich die marxistische »Sprachphilosophie« neben der Psychologie weit mehr auf die eigentliche Sprachwissenschaft, ganz zu schweigen von einer Reihe anderer Wissenschaften, stützen muß.

Der zweite Teil seiner Arbeit ist der Versuch einer skizzenhaften Umreißung einer möglichen marxistischen Sprachphilosophie. Verfasser analysiert eingehend eine in der »Deutschen Ideologie« zu findende, einschlägige Feststellung MARX', die schon den Gedanken in sich birgt, daß die Sprache auch für das individuelle Bewußtsein als Mittel zum Ausdruck von Gedanken nur Kommunikationsträger ist. Im Folgenden werden die Grundbegriffe der Kommunikationstheorie bzw. der Semiotik behandelt, wobei die syntaktische, semantische und pragmatische Dimension der Zeichensysteme aufgezeigt wird. Verfasser skizziert seinen Standpunkt zur Frage von Sprache und Denken, sowie von Sprache und Wirklichkeit und zeigt die Rolle der Sprache bei der Erkenntnis. Wiewohl er Ansichten ablehnt, nach denen Sprach- und Wirklichkeitsstrukturen isomorph seien, weist er nach, daß die Sprachstruktur eine Artikulation der Wirklichkeit (der Praxis) und als solche in sich die Objektivierung bestimmter Kenntnisse ist. Verfasser errichtet ein differenziertes Gebäude der Bedeutungskategorie (Denotation — Konnotation — Referenz) und hält diese für unlösbar von der Stelle, die sie in der Struktur eines gegebenen sprachlichen Terminus einnimmt. Der Aufsatz schließt mit einer Erörterung sprachpragmatischer Fragen.

JÁNOS KELEMEN

⁵⁹ MARCUSE, *One-Dimensional Man*. Beacon Press, Boston: Idézve az olasz kiadásból: *L'uomo a una dimensione*, Einaudi, Torino, 1967. 112. l.